

DOROTA SIKORA

dr inż. architekt krajobrazu
Katedra Sztuki Krajobrazu SGGW w Warszawie
e-mail: dorotasikora@poczta.onet.pl

NOWE TENDENCJE W OBIEKTACH ZIELENI ZABYTKOWEJ – NA PRZYKŁADZIE OGRODU WERSALSKIEGO

NEW TRENDS IN HISTORIC GREENERY SITES – BASED ON THE CASE OF VERSAILLES GARDEN

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono współczesne przykłady działań informacyjnych, promocyjnych i edukacyjnych prowadzonych w Ogrodzie Wersalskim, których celem jest pomoc w interpretacji tamtejszych zabytków oraz budowanie świadomości społecznej co do ich wartości artystycznej, historycznej i przestrzennej. Autorka prezentuje również przykłady włączania aktywnych form wypoczynku w struktury tego historycznego ogrodu – w taki sposób by minimalizować ich wpływ na percepcję jego najcenniejszych części.

Słowa kluczowe: edukacja, interpretacja, ochrona zabytków, Ogród Wersalski, promocja

ABSTRACT

The article presents contemporary examples of information, promotion and education activities conducted in the Garden of Versailles, which aim to assist in the interpretation of historic site and build public awareness of its artistic, historical and spatial value. The author also presents examples of inclusion of active forms of recreation in the structure of this historic garden – in such a way as to minimize their impact on the perception of its most valuable parts.

Key words: education, interpretation, Garden of Versailles, monument protection, promotion

1. WPROWADZENIE

Zabytki, w tym także parki i ogrody zabytkowe, rozumiane jako dawne dobra kultury, mogą trwać w danym społeczeństwie jedynie wówczas, jeśli są przez to społeczeństwo akceptowane i mają w pełni określoną funkcję, nawet jeśli funkcja ta sprowadza się do zaspakajania potrzeb takich jak potrzeba piękna, potrzeba pamięci zdarzeń, potrzeba prestiżu¹. Parki zabytkowe, przystosowane raczej do wy-

poczynku biernego niż czynnego, często właśnie takie społeczne funkcje pełnią, a ich nadmierne obciążanie elementami współczesnego programu grozi utratą wartości historycznych i kompozycyjnych. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż współczesny użytkownik parku historycznego znacząco różni się w oczekiwaniach od swoich poprzedników z minionych epok. Jak zauważa Agata Zachariasz, większość obecnych użytkowników terenów zie-

¹ Rouba J.B., *Dlaczego adaptacje niszczą zabytki i czy tak musi być*, Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji

użytkowych, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa – Lublin 2009, s. 113.

leni preferuje wypoczynek aktywny, wśród zieleni niekoniecznie uporządkowanej, z placami zabaw i rozbudowanym programem sportowym. Z przedstawionego przez Zachariasz rankingu form spędzania czasu w parkach wynika, że chociaż spacerowanie nadal pozostaje główną formą użytkowania to tendencją wzrostową mają bardziej aktywne formy wypoczynku: sporty indywidualne, jogging, jazda na rowerze czy pływanie². Specyfikę współczesnych oczekiwań względem parków zabytkowych świetnie obrazują treści listu otwartego, jaki na łamach Gazety Wyborczej zamieścili Grzegorz Piątek (krytyk i historyk architektury, w latach 2005–2011 redaktor miesięcznika Architektura Murator) i Jarosław Trybuś (polski historyk sztuki, krytyk architektury, wykładowca, obecnie wicedyrektor Muzeum Warszawy). Oto fragment wspomnianego listu: *Nie zamieniamy ich [warszawskich Łazienek] w muzeum, niech będzie to miejsce, do którego sąsiedzi mogą wpaść pobiegać, a nie monument, który przyjeżdżamy podziwiać w milczeniu. Nie mumiifikujemy Łazienek!*³.

W tej sytuacji zupełnie nowych oczekiwań społecznych względem parków historycznych szczególnie nacisk powinien zostać położony na ich społeczną promocję oraz na edukację. Celem tych działań powinno być uświadamianie użytkownikom, że park zabytkowy ma im znacznie więcej do zaoferowania niż tylko zapewnienie przyjemnego miejsca do uprawiania joggingu. Dzięki edukacji i społecznej promocji lokalne i ponadlokalne społeczności mają szansę poznać, zrozumieć i docenić wartości tej części dziedzictwa kulturowego i nie tylko zaakceptować jego trwanie ale też podjąć aktywne działania na rzecz jego ochrony.

W poniższym artykule autorka przedstawia współczesne przykłady działań informacyjnych, promocyjnych i edukacyjnych prowadzonych w Ogrodzie Wersalskim, których celem jest pomoc w interpretacji tamtejszych zabytków oraz budowanie świadomości społecznej co do ich wartości artystycznej, historycznej i przestrzennej. Autorka prezentuje również przykłady włączania aktywnych form wypoczynku w struktury tego historycznego ogrodu – w taki sposób by minimalizować ich wpływ na percepcję jego najcenniejszych części.

² Zachariasz A., *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006, s. 160.

³ Piątek G., Trybuś J., *Czy zakazać biegania w Łazienkach?*, Gazeta Wyborcza z dnia 28.06.2009, http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34889,6766089,Czy_zakazac_biegania_w_Lazienkach_.html

2. CEL BADAŃ

Celem badań było rozpoznanie form działań z zakresu społecznej promocji, edukacji oraz współczesnego użytkowania ogrodu historycznego – jako aktywności wspomagających proces budowania obecnej rangi zabytku i sprzyjających jego społecznej akceptacji. Jako pole badawcze wybrano Ogród Wersalski – jedną z ikon europejskiej sztuki ogrodowej, gdzie poziom i różnorodność działań promocyjnych i edukacyjnych są szczególnie wysokie.

3. STAN BADAŃ

Zagadnienia związane ze społeczną promocją, edukacją i współczesnym użytkowaniem parków zabytkowych nie są częstym tematem publikacji naukowych. Znacznie częściej rozważa się tego typu problematykę w odniesieniu do zabytków architektury czy też ogólnie w odniesieniu do wszystkich kategorii zabytków, czego przykładem mogą być treści pracy zbiorowej *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych* pod redakcją Bogusława Szmygina⁴. Podobne wątki, a zwłaszcza potrzeba wyważenia proporcji pomiędzy współczesnym użytkowaniem, w tym jego formami związanymi z interpretacją zabytku, a potrzebami ochrony autentyczności substancji zabytkowej, zostały poruszone w artykule Moniki Bogdanowskiej *Rzecz – artefakt – zabytek, czyli o istocie rzeczy*⁵. Współczesnemu użytkowaniu, promocji społecznej i edukacji w odniesieniu do zieleni zabytkowej poświęcona została publikacja *Zielone światy* pod red. Jana Rylke, Małgorzaty Kaczyńskiej i Doroty Sikory⁶.

Natomiast tematyka Ogrodu Wersalskiego, a zwłaszcza jego historia i zagadnienia konserwatorskie są szeroko opisywane we współczesnych publikacjach, z których najczęściej wnoszą teksty autorstwa Pierre-André Lablaude, od 1990 r. pełniącego funkcję głównego architekta Ogrodu Wersalskiego,

⁴ *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, [red.:] Bogusław Szmygin, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa – Lublin 2009

⁵ Bogdanowska M., *Rzecz – artefakt – zabytek, czyli o istocie rzeczy*, Przeszłość dla Przyszłości, Monografia 502, seria architektura, t.5, [red.:] Zdzisława Tołłoczko, Jacek Czechowicz, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2015.

⁶ *Zielone światy. Zabytkowy krajobraz kulturowy, parki, ogrody, cmentarze i inne formy zaprojektowanej zieleni. Ich ochrona, konserwacja, restauracja i użytkowanie społeczne*, [red.] Rylke J., Kaczyńska M., Sikora D., Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008

Il. 1. Fontanna Latony po zakończeniu prac konserwatorskich, fot. D. Sikora, 2016.

Ill. 1. Latona Fountain after the completion of restoration works, photo by D. Sikora, 2016.

odpowiedzialnego za kształt prowadzonych w nim działań konserwatorskich⁷. Informacje o przebiegu prac konserwatorskich i ich społecznej promocji zawarte są również w tekstach Gabrieli Lamy – pracownika muzeum w Wersalu, ogrodnika i historyka tamtejszych ogrodów⁸. Wiele informacji o tym obiekcie i jego współczesnym funkcjonowaniu zawiera również strona internetowa Muzeum w Wersalu: <http://www.chateauversailles.fr/homepage>

4. OPIS BADAŃ

Autorka artykułu, z racji swoich wieloletnich zainteresowań barokową sztuką ogrodową, od dawna prowadzi badania na temat europejskich ogrodów tej epoki, ich restauracji i współczesnego użytkowania. Pewien ich etap zamknęła publikacją *Konserwacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w.*⁹ Badania

te zostały pogłębione w 2016 r. i ukierunkowane na Ogród Wersalski. Obejmowały one rozpoznanie stanu badań (opisany skrótowo w poprzednim rozdziale) oraz rozpoznanie zagadnień z zakresu społecznej promocji, użytkowania, edukacji, infrastruktury turystycznej – w ramach dwutygodniowej wizyty studialnej w Muzeum w Wersalu wiosną 2016 r. Oprócz badań metodą obserwacji i obserwacji uczestniczącej autorka miała możliwość przeprowadzenia wywiadów z pracownikami Ogrodu Wersalskiego. Zebrane wyniki badań poddano analizie i wyciągnięto wnioski.

5. WYNIKI BADAŃ

5.1. Promocja i interpretacja prac konserwatorskich

Obchody Roku André Le Nôtre'a w 2013 r. stały się pretekstem do przeprowadzenia w Ogrodzie Wersalskim wielu prac konserwatorskich. Najpoważniejszymi z nich była restauracja fontanny Latony [Il. 1]. Obiekt ten ma ogromne znaczenie nie tylko kompozycyjne, jako jeden z wyznaczników osiowej kompozycji ogrodowej, ale też i funkcjonalne – jako kluczowy element historycznego systemu hydraulicznego. Woda zgromadzona w zbiornikach pod fontanną Latony za-

⁷ P.-A. Lablaude, *Les Jardins de Versailles*, Editions Scala, Paryż 1998.

⁸ Lamy G., *Rozważania na temat renowacji i pielęgnacji ogrodów Wersalu*, Parki i ogrody zabytkowe, ochrona i konserwacja. Ogród Branickich w Białymstoku – historia rewitalizacji, Urząd Miejski w Białymstoku, Białystok 2011.

⁹ Sikora D., *Konserwacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w.*, Wydawnictwo Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu, Warszawa 2011.

Il. 2. Podziemna trasa turystyczna wzdłuż instalacji zasilających fontanny w wodę, fot. D. Sikora, 2016.

Ill. 2. The underground tourist route along the installation of the fountain water supply, photo by D. Sikora, 2016.

sila wiele innych fontann, w tym przede wszystkim położoną poniżej fontannę w basenie Apolla.

Konserwacja fontanny Latony, rozpoczęta w marcu 2013 r., dotyczyła zarówno jej części nadziemnej, w tym elementów budowlanych i kamiennych, dekoracji rzeźbiarskiej, jak i historycznej instalacji wodnej. Przedsięwzięcie to, wycenione na 7 milionów euro, zrealizowano dzięki wsparciu finansowemu fundacji *Philanthropia*. Konserwacji Basenu Latony towarzyszyły prace rekonstrukcyjne w parterze Latony.

Proces konserwatorski związany z fontanną Latony i sąsiadującym parterem miał swoje zaplecze informacyjno-edukacyjne, a same prace zostały potraktowane jako istotna atrakcja turystyczna. Na czas ich trwania zbudowano dla zwiedzających pomost widokowy, nadwieszony nad placem budowy. Zorganizowano też tymczasową salę edukacyjną, wyposażoną w sprzęt multimedialny, gdzie organizowano warsztaty, prezentujące różne rodzaje rzemiosł i umiejętności, związanych z historyczną budową i współczesną konserwacją tego obiektu. Szczególny nacisk położono na tzw. ginące zawody, których pokazy, np. odlewanie z ołowiu detali rzeźbiarskich czy przycinanie topiarskich form drzewek w ogrodzie, cieszyły się szczególnym zainteresowaniem zwiedzających.

Istniała też możliwość bezpośredniego śledzenia postępu prac konserwatorskich na stronie internetowej: www.latone.chateauversailles.fr; a także zadawania w trybie *on-line* pytań muzeum w Wersalu dotyczących zagadnień konserwatorskich.

Jak powyżej wspomniano, oprócz samej fontanny, prace konserwatorskie objęły też historyczny

system hydrauliczny z nią powiązany, rozciągający się w tunelach pod Ogrodem Wersalskim. Wiele jego odcinków i urządzeń pochodzi z XVII i XVIII w., co czyni go niezwykle cennym zabytkiem techniki. Po zakończeniu prac konserwatorskich udostępniono do zwiedzania kilkusetmetrową, kilkupoziomową, podziemną trasę turystyczną, obejmującą najciekawsze elementy tego wyjątkowego systemu. Wyposażono ją w oświetlenie elektryczne oraz tablice informacyjne, wyjaśniające działanie poszczególnych urządzeń [Il. 2].

5.2. Współczesne działania artystyczne

Ogród Wersalski, pomimo jednoznacznych odniesień do czasów Ludwika XIV, jest obiektem, w którym promowana jest sztuka różnych epok, także ta współczesna, silnie osadzająca go w teraźniejszości, bliższa gustom i przyzwyczajeniom obecnych użytkowników. Od wielu lat muzeum w Wersalu organizuje cykliczne wydarzenia artystyczne, w ramach których prezentowane są dzieła współczesnych twórców. Jak stwierdzono na stronie muzeum: *tworzy to fascynującą konfrontację pomiędzy wielkimi dziełami barokowych twórców – Jules'a Hardouin'a Mansarta, André Le Nôtre'a, Charlesa Le Brun'a, Jacquesa Ange Gabriela z wizjami współczesnych artystów takich jak Jeff Koons, Xavier Veilhan, Takashi Murakami, Bernard Venet, Joana Vasconcelos, Giuseppe Penone, Lee Ufan, Anish Kapoor*¹⁰.

Przykładowo w roku Le Nôtre'a do Ogrodu Wersalskiego zaproszono Giuseppe Penone,

¹⁰ <http://www.chateauversailles-spectacles.fr/en/spectacles/2013/penone-versailles>, w tłumaczeniu autorki.

Il. 3. Waterfall, artystyczna instalacja Olafura Eliassona, fot. D. Sikora 2016

Ill. 3. Waterfall, artistic installation by Olafur Eliasson, photo by D. Sikora, 2016.

reprezentującego nurt *Arte Povera*, którego dokonania twórcze związane są z eksponowaniem surowości materiałów – metalu, gałęzi, szkła, kamienia, gazet, szmat, uważanych za surowce pozbawione wartości przedmiotowej i komercyjnej. Penone w swojej twórczości podkreśla odwieczny związek człowieka z naturą. Jego dziełami, eksponowanymi w Ogrodzie Wersalskim na osi Wielkiej Perspektywy i w wersalskich boskietach były silnie przeskalowane rzeźby 14 drzew, wykonane z drewna i kamienia. Idea, jaka przyświecała artyście to przeciwstawienie surowości i żywiołowości natury oraz uporządkowanej kompozycji wersalskiego ogrodu¹¹. W bieżącym, 2016 r. artystą zaproszonym do Wersalu był pochodzący z Danii Olafur Eliasson, tworzący rzeźby i instalacje z wykorzystaniem nietypowych materiałów takich jak światło czy woda. Najbardziej spektakularną jego instalacją w Ogrodzie Wersalskim była kilkudziesięciometrowa kaskada na wersalskim kanale, która stanowiła współczesną interpretację niezrealizowanej wizji Le Nôtre’a [Il. 3].

Dziełem sztuki współczesnej jest również nowa aranżacja boskietu Teatru Wodnego autorstwa Jean-Louis Benecha i Jeana Othoniela. Boskiet Teatru Wodnego, stworzony przez André Le Nôtre’a w latach 1671 – 1674, został pierwotnie zaprojektowany

jako teatr ogrodowy. W 1775 r. zastąpiono go nową kompozycją – boskietem Zielonego Okręgu. Huragan, jaki przetoczył się nad Ogrodem Wersalskim w 1999 roku, powalił w tym rejonie 325 drzew, a zniszczony boskiet stał się na kilka lat zapleczem technicznym dla prac konserwatorskich. W 2003 r. odtworzono nasadzenia drzew na jego obrzeżach, zostawiając na później rozstrzygnięcia co do jego części centralnej¹². Przeprowadzono również badania archeologiczne. Decyzja o ostatecznej formie boskietu została poprzedzona dyskusją nad kierunkiem prac. Rozważano możliwość rekonstrukcji stanu z jednej z wybranych faz historycznych, ostatecznie jednak, dla podkreślenia ewolucyjnego charakteru ogrodu, zdecydowano się na współczesną kreację. Postawiono jednak pewne warunki obecnym projektantom – nowa aranżacja miała mieć charakter odwracalny, nie zamykający przyszłym pokoleniom możliwości powrotu do barokowej kompozycji. Laureatami międzynarodowego konkursu z 2011 r. na nową aranżację boskietu została para twórców: architekt krajobrazu Louis Benech i rzeźbiarz Jean-Marie Othoniel. Ich propozycja silnie nawiązywała do tradycji miejsca – ogrodowego teatru dworskiego, wykorzystywanego w czasach Króla Słońce jako

¹¹ <http://www.chateauversailles-spectacles.fr/en/spectacles/2013/penone-versailles>

¹² <http://en.chateauversailles.fr/news-/events/other-events/the-water-theatre-grove/the-water-theater-grove/the-history-of-the-grove-1>

Il. 4. Nowa aranżacja boskietu Teatru Wodnego, fot. D. Sikora, 2016.

Ill. 4. The new arrangement of Water Theatre bosquet, photo by D. Sikora, 2016.

miejsce przedstawień baletowych. Główne źródło inspiracji dla Othoniela i Benecha stanowiły barokowe zapisy choreograficzne Raoul-Auger Feuilleta. Nowa kompozycja boskietu odwoływała się też do wersalskich dokonań Le Nôtre'a, a zwłaszcza jego zamiłowania do fontann. Ostatecznie zaprojektowano boskiet, którego wypełnienie stanowi nieregularny zbiornik wodny, na powierzchni którego wiją się w strumieniach fontann dynamicznie skrócone rzędy błyszczących koralów ze szkła Murano, będące artystyczną interpretacją tanecznych ruchów [Il. 4]. Boskiet ten, wykonany w technologiach bardziej odpornych na masowe użytkowanie niż boskiety historyczne, dostępny jest dla zwiedzających przez cały okres otwarcia ogrodów, a nie tylko w trakcie pokazów *Grandes Eaux*, jak to ma miejsce w przypadku większości wersalskich boskietów.

5.3. Nowe technologie informatyczne

Muzeum w Wersalu zaproponowało swoim gościom bezpłatne aplikacje multimedialne *Le château de Versailles sur votre mobil*, ułatwiające zwiedzanie obiektów i obszarów przez nie zarządzanych, dostępne w wersji francuskiej i angielskiej w *App Store* i na *Google Play*. Jedną z aplikacji *Le jardins de Versailles*, poświęconą jest Ogrodowi Wersalskiemu. Aplikacja ta zawiera interaktywne mapy ogrodu, komentarze kuratorów i konserwatorów do przeprowadzonych prac restauracyjnych, refleksje współczesnych artystów np. Erika Orsena czy Giuseppe Penone, dotyczące wystawianych przez nich prac, autorskie trasy zwiedzania, przygotowane przez wybitnych ludzi pióra czy sławnych aktorów. Przygotowano też specjalne aplikacje dla dzieci, między innymi *Parcours Enfant*, powiązane z grami terenowymi i zdobywaniem sprawności np. mistrza budowy fontann.

5.4. Wystawy

Jedną z kluczowych form działalności popularyzatorskiej Muzeum w Wersalu jest organizacja wystaw. Wieloma wystawami, poszerzającymi wiedzę o Ogrodzie Wersalskim i jego twórcy, zostały uświetnione obchody Roku André Le Nôtre'a. Między innymi były to: *Le Nôtre en perspectives*, *Fleurs du roi – tableaux, vélins et parterres du Grand Trianon*, *Le Labyrinthe de Versailles – du mythe au jeu*¹³. W ramach wystaw zaprezentowano także mniej znane dotąd aspekty życiorysu Le Nôtre'a, w tym jego ogromną pasję kolekcjonerską (kolekcjonował między innymi malarstwo, rzeźby i wyroby z brązu, porcelanę), jego edukację artystyczną, zdobytą pod kierunkiem królewskiego malarza Simona Vouet, która ułatwiła mu późniejsze stosowanie złudzeń optycznych w projektowaniu ogrodów, w tym powszechnie podziwianej sztuki anamorfozy, a także zagadnienie współczesnej recepcji dzieł Le Nôtre'a i jego wpływu na dokonania współczesnych twórców takich jak np. Peter Walker czy Dan Kiley.

Zaprezentowano również nieistniejące już obecnie elementy Ogrodu Wersalskiego jak np. słynną bordiurę trianońską (*la plate-bande dite de Trianon*), która miała być obsadzona 81 000 cebulek kwiatowych, przemieszanych z jaśminem (zmiana wiosenna) i 15 000 bylin i roślin jednorocznych, w tym lakami, dzwonekami, tuberozami, goździkami, białymi liliami w otoczeniu drzewek pomarańczowych (zmiana letnia) czy labirynt wersalski, zniszczony w ramach osiemnastowiecznej przebudowy ogrodu. Wśród prezentowanych na wystawach zbiorów można było zobaczyć 35 zachowanych do dziś ołowianych i pozłacanych figurek zwierząt z Boskietu Labiryntu (z 330 istniejących w wieku XVII)¹⁴.

¹³ http://lenotre.chateauversailles.fr/exposition_en.html

¹⁴ <http://www.versailles.fr/outils/actualites/article/le-labyrinthe>

Il. 5. Tymczasowe punkty obsługi turystycznej w Ogrodzie Wersalskim, fot. D. Sikora 2016.

Il. 5. Temporary tourist services points in the Garden of Versailles, photo by D. Sikora, 2016.

Il. 6. System informacji przestrzennej, fot. D. Sikora, 2016.

Ill. 6. Spatial Information System, photo by D. Sikora, 2016.

5.5. Media

Działania promocyjne i edukacyjne prowadzone w Ogrodzie Wersalskim są wspierane przez wielu patronów medialnych. Media szczególnie intensywnie włączyły się w relacjonowanie i promowanie wydarzeń związanych z obchodami Roku Le Nôtre'a. Do najbardziej zaangażowanych należały: *France Info*, francuska grupa audiowizualna MK2, czasopisma: *Rustica*, *Direct Matin*, *Le Parisien* i *L'Express*. Powstało przy tej okazji wiele filmów dokumentalnych, przybliżających społeczeństwu sztukę Le Nôtre'a jak np. *Wersal i Le Nôtre, francuska pasja* (emisja w trakcie obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa) i *Le Nôtre i jego ogrody*

(program wyemitowany przez kanał *Arte France* w dniu otwarcia wystawy poświęconej André Le Nôtre'owi)¹⁵.

5.6. Współczesne elementy infrastruktury turystycznej i elementy informacji przestrzennej

Muzeum w Wersalu, odwiedzane corocznie przez ponad 4 mln turystów¹⁶, z których większość zwiedza również ogrody, dostosowuje zarządzany przez siebie obszar do potrzeb ruchu turystycznego, wprowadzając niezbędne udogodnienia i urządzenia.

¹⁵ Na podstawie informacji uzyskanych od Pani Gabrieli Lamy, historyka ogrodów i pracownika Muzeum w Wersalu oraz Pani Danielli Malnar, archeologa, również pracownika Muzeum w Wersalu – w trakcie badań terenowych, prowadzonych przez autorkę we Francji wiosną 2016 r.

¹⁶ <http://www.versailles-tourisme.com/en/discoveries/heritage-palace-city/muste-sees/versailles-palace.html>

Il. 7. Drewniana rampa – nakładka na historyczne schody, fot. D. Sikora, 2016.

Ill. 7. Wooden ramp – cover to historical stairs, photo by D. Sikora, 2016.

Są one jednak zaprojektowane w taki sposób, aby w jak najmniejszym stopniu zakłócały historyczny charakter miejsca.

Większość budowli i urządzeń, związanych z obsługą ruchu turystycznego ma charakter tymczasowy. Punkty kontroli biletów i informacyjne umieszczone są w drewnianych kioskach, nie związanych na trwałe z gruntem [Il. 5]. Jeszcze bardziej tymczasowy charakter ma większość punktów gastronomicznych, zlokalizowanych na terenie ogrodu, a zwłaszcza tych w jego części przypałacowej zwanej *Petit Park*. Są to stoiska umieszczone na pojazdach typu melex lub rozstawiane jedynie na czas otwarcia ogrodu dla turystów. Duże, stacjonarne restauracje i kawiarnie mieszczą się w obiektach kubaturowych w kompleksie zabudowy pałacowej lub na obrzeżach ogrodu – na granicy *Petit*

Parc i *Grand Parc* oraz w zabudowie *Petit Trianon*. Dla wszystkich obiektów i urządzeń związanych z obsługą ruchu turystycznego zastosowano ten sam kod kolorystyczny. Trasy turystyczne oznakowane są niewielkimi drewnianymi tabliczkami, pomalowanymi w neutralnym, szarozielonym kolorze [Il. 6]. Podobnej barwy są kosze na śmieci, które swoją formą nawiązują do formy klasycznego, wersalskiego, drewnianego pojemnika na drzewka oranżerowe [Il. 8]. Ich ilość jest znacząco ograniczona, nie są one ustawiane w eksponowanych miejscach. Na terenie ogrodu brak dużych tablic z planami ogrodu. Plan ogrodu w formie papierowej otrzymuje natomiast bezpłatnie każdy turysta w momencie kupna biletu wstępu. Stojaki z darmowymi broszurami z mapą ogrodu rozstawione są również przy głównych wejściach. Plany, wraz z wieloma aplikacjami,

Il. 8. Kosz na śmieci wzorowany na pojemniku na drzewko oranżerowe, oznakowanie historycznych elementów rzeźbiarskich i wypożyczalnia rowerów, fot. D. Sikora 2016.

Ill. 8. Waste bin in the shape of an orangery pot, labeling of historical sculpting elements and bike rental point, photo by D. Sikora, 2016

Il. 9. Zabezpieczenie trawnika wokół fontanny, fot. D. Sikora 2016

Ill. 9. Protection of the lawn surrounding fountain, photo by D. Sikora, 2016

można również pobrać w wersji elektronicznej, ze strony internetowej muzeum. Oznakowane w terenie są natomiast rzeźby parkowe, zwłaszcza te o dużej wartości artystycznej, mające istotne znaczenie dla interpretacji programu ideowego ogrodu. Oznakowanie to wykonano w formie niewielkich stalowych tabliczek, zamocowanych w nawierzchni w podnóża postumentów rzeźb figuralnych i waz [Il. 8]. Część rzeźb i fontann jest wieczorem iluminowana co wiąże się z nocnymi pokazami fontann.

Część terenów ogrodowych, położonych najbliżej wersalskiego pałacu (*Petit Parc*) dostępna jest tylko dla pieszych. Natomiast bardziej odległe fragmenty założenia, zwłaszcza położony wokół kanału tzw. *Grand Parc* dostępny są również dla rowerzystów. Na obrzeżach *Petit Parc* znajduje się kilka wypożyczalni rowerów i segwayów [Il. 8]. Innym środkiem transportu dla turystów, zwłaszcza do odległych ogrodów *Grand Trianon* i *Petit Trianon* są niewielkie, elektryczne pociągi turystyczne. Ich trasa wiedzie obrzeżami *Petit Parc*, tak aby ich obecność nie zaburzała recepcji historycznego obiektu. Kolejną formą aktywnego zwiedzania, zwłaszcza na obszarze *Grand Parc* jest pływanie łódkami. Ich wypożyczalnia ma bardzo skromną formę drewnianego pawilonu, a łódki stoją przycumowane bezpośrednio do kamiennego obrzeża kanału.

Tereny Ogrodu Wersalskiego dostępne są dla niepełnosprawnych. Większość różnic wysokości może być pokonana rampami, stanowiącymi część historycznej kompozycji obiektu. Przy wejściach do budynków i wszędzie tam, gdzie występują kamienne schody ogrodowe lub schody prowadzące do wnętrz historycznych budowli, wykonano współczesne pochylnie, w formie drewnianych nakładek.

Nakładki te mają bardzo proste formy i nie ingerują w sposób trwały w substancję zabytkową [Il. 7]. Ze względu na rozległość Ogrodu Wersalskiego zarządzający uruchomili wypożyczalnię pojazdów typu melex, dla których opracowano specjalne trasy¹⁷.

Ze względu na bardzo dużą frekwencję zwiedzających zarządcy Ogrodu Wersalskiego starają się w sposób jak najmniej ingerujący w substancję zabytkową wprowadzać pewne współczesne zabezpieczenia dla najbardziej wrażliwych na dewastację oraz dla najcenniejszych elementów kompozycji ogrodowej. Ogród objęty jest monitoringiem kamer i stałą ochroną. Dodatkowo na jego obszarze zastosowano pewne proste rozwiązania, chroniące wybrane obiekty. Są to np. rozciągnięte pomiędzy prętami wbitymi w nawierzchnię stalowe linki, blokujące dostęp do niektórych rzeźb, znajdujących się w mniej ekspozycyjnych miejscach, np. wewnątrz boskietów. Podobne zabezpieczenia zamontowano wokół trawników okalających fontanny. Zabezpieczono również przy pomocy stalowych listew, narożniki trawników, podatne na wydeptywanie [Il. 9] oraz narażone na obtłuczenia kamienne narożniki fontann, np. na obszarze przypałacowego *Parterre d'Eau*.

6. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Społeczna promocja i zróżnicowane możliwości spędzania czasu w obiekcie zabytkowym pomagają zrozumieć jego wartości, budują jego obecną rangę i społeczną akceptację. Muzeum w Wersalu świadome tych zależności kieruje do turystów i lokalnej

¹⁷ <http://en.chateauversailles.fr/prepare-my-visit-/single/services>

społeczności bogatą ofertę programową, zawierającą oprócz klasycznych form zwiedzania również działania edukacyjne, artystyczne a także różne rodzaje aktywnego wypoczynku wśród parkowej zieleni. Oferta ta dostosowana jest do charakteru miejsca i nie koliduje z nadrzędnym celem muzeum, jakim jest zachowanie wartości historycznych Ogrodu Wersalskiego i jego autentyczności. Traktując Muzeum w Wersalu i zarządzane przez nie obszary jako obiekt modelowy można wyróżnić pewne uniwersalne zasady prowadzenia działań promocyjno – edukacyjnych i ochronnych, warte wdrożenia również w innych ogrodach zabytkowych, oczywiście po ich dostosowaniu do skali i typu obiektu. Zasady te zaprezentowano poniżej.

- Ochronie i konserwacji ogrodów zabytkowych sprzyja ich użytkowanie społeczne. Warto zatem tak kształtować politykę konserwatorską względem tej grupy zabytków, aby lokalne i ponadlokalne społeczności odbierały te miejsca jako atrakcyjne dla siebie zarówno ze względu na ich wartości historyczne ale też i ze względu na dodane wartości nowe np. artystyczne czy użytkowe.

- Formy użytkowania społecznego ogrodu zabytkowego muszą być dostosowane do charakteru i wartości historycznych miejsca oraz do profilu użytkownika.

- W dzisiejszych realiach powszechnego dostępu do mediów, zwłaszcza elektronicznych, klasyczne formy zwiedzania powinny być wsparte współczesnymi cyfrowymi technologiami.

- Prace konserwatorskie, prowadzone na terenie ogrodu zabytkowego powinny być traktowane

jako atrakcja turystyczna i posiadać swoje zaplecze informacyjno – medialne.

- Magnesem przyciągającym wielu turystów ale też i przedstawicieli lokalnej społeczności są cykliczne wydarzenia artystyczne np. plenerowe wystawy prezentujące sztukę współczesną. Ważne jest jednak, aby wystawiane dzieła sztuki nie zmieniały trwale historycznego układu przestrzennego ogrodu zabytkowego ani nie naruszały jego substancji zabytkowej.

- W dobie ogromnej presji urbanizacyjnej w miastach lokalne społeczności, ale też i turyści, bardzo cenią sobie możliwość aktywnego wypoczynku wśród zieleni. Jeżeli skala obiektu na to pozwala należy wydzielić enklawy, gdzie tego typu formy spędzania czasu będą możliwe, przy czym związana z nimi infrastruktura naziemna (wypożyczalnie sprzętu, parkingi, oznakowanie) powinny być sprowadzone do niezbędnego minimum i mieć charakter obiektów tymczasowych.

- Infrastruktura turystyczna i system informacji przestrzennej na terenie ogrodu zabytkowego powinny być jak najbardziej neutralne formie i wykonane z zastosowaniem ujednoczonego kodu kolorystyczno – graficznego. Obiekty i punkty gastronomiczne, handlowe i sanitariaty powinny być lokowane w historycznych obiektach kubaturowych (tych o nieco niższej randze, np. w historycznej zabudowie administracyjno – gospodarczej) lub w mniej eksponowanych miejscach na terenie ogrodu – jako obiekty tymczasowe, nie związane na trwałe z gruntem.

NEW TRENDS IN HISTORIC GREENERY SITES – BASED ON THE CASE OF VERSAILLES GARDEN

1. INTRODUCTION

Monuments, including parks and historic gardens, understood as an important part of cultural heritage, can last in a certain society only if they are accepted by this society and have a fully defined function, even if this function comes down to satisfying the needs such as the need for beauty, need for commemoration, need for prestige. Historical parks, designed rather for passive than active leisure, still fulfill such social functions, and overfilling them with the elements of the contemporary program threatens the loss of their historical and compositional values. It should be noted, however, that the present user of

the historical park is significantly different in expectation from his predecessors from the past. As noted by Agata Zachariasz, most current users of green areas prefer active recreation, not necessarily in orderly greenery – recreation in places with playgrounds, having an expanded sports program. According to Zachariasz's list of the preferred forms of spending time in the parks, walking is still the main form of use but the more active forms of leisure like individual sports, jogging, cycling or swimming are also becoming very popular. The specifics of contemporary expectations for historical parks show the content of an open letter, published by Grzegorz Piątek (a critic and architectural historian, editor of the

Architektura Murator in years 2005-2011), and Jarosław Trybuś (Polish art historian, architect critic, lecturer, deputy director of the Museum of Warsaw): *Do not change it [Łazienki Park] into the museum, let it be a place in which neighbors may do jogging, not a monument that we come to admire in silence. Please don't mummify Łazienki Park!*

In this situation of completely new social expectations for historical parks, particular emphasis should be placed on their social promotion and education. The purpose of these activities should be to educate users that the historic park has much more to offer than to provide a nice jogging spot. Through education and social promotion, local and supra-local communities would have the opportunity to understand and appreciate the value of this part of the cultural heritage and finally would take steps to protect it.

In the article below, the author presents contemporary examples of informational, promotional and educational activities conducted in the Versailles Garden, aimed at helping to interpret the monuments and to raise public awareness of their artistic, historical and spatial value. The author also presents examples of incorporating active leisure into the structure of this historic garden – in the way that minimize their impact on the perception of its most valuable parts.

2. PURPOSE OF THE RESEARCH

The purpose of the research was to identify forms of social promotion, education and contemporary use – as activities supporting the process of building the current status of the historic garden and supporting its social acceptance. Garden of Versailles – one of the icons of European garden art, where the level and variety of promotional and educational activities is particularly high was chosen as the research field.

3. STATE OF RESEARCH

Issues related to social promotion, education and modern use of historical parks are not a frequent topic of scientific publications. Much more often, such issues are mentioned in relation to monuments of architecture or in general in relation to all categories of monuments, as exemplified by the content of collective work *Adaptation of monuments to contemporary functions* edited by Bogusław Szmygin. Similar themes, and especially the need to keep the balance between modern forms of monument interpretation and the need to protect the authenticity of them, were discussed in Monika Bogdanowska

article *Item – artifact – monument, or essence of things*. Contemporary use, social promotion and education in relation to historical greenery is a subject of the publication *Green Worlds* edited by Jan Rylke, Małgorzata Kaczyńska and Dorota Sikora.

On the other hand, the theme of the Versailles Garden, and especially its history and conservation issues, is extensively described in contemporary publications, most of which is written by Pierre-André Lablaude, who has been the head architect of the Versailles Garden since 1990, responsible for planning and determining the course of conservation works. Information about conservation works in Versailles Garden and their social promotion is also included in Gabriella Lamy's texts. Information on this site and its modern functioning is available also from the official website of the Versailles Museum: <http://www.chateauversailles.fr/homepage>.

5. RESULTS

5.1. Promotion and interpretation of conservation work

The celebration of André Le Nôtre's Year in 2013 has become a pretext for many restoration works in the Versailles Garden. The most important of these was the restoration of Latona Fountain [Ill. 1]. This garden structure is of great importance not only as a crucial element of garden composition but also as a key component of the historic hydraulic system. The water collected in the tanks located under the Latona Fountain supplies with water many other fountains, first of all the fountain in the Apollo pool.

Restoration of the Latona fountain, which began in March 2013, concerned both: its overground parts, including construction and stone elements, sculptural decoration and historic underground water system. The project, valued at € 7 million, was funded by the Philanthropia Foundation. Restoration of Latona fountain was accompanied by reconstruction works of surrounding parterres.

The restoration process associated with the Latona fountain and the parterres had its informational and educational backroom, and the conservation work itself was treated as an important tourist attraction. For the period of restoration works viewing platform for visitors was built over the construction site. There was also a temporary educational room with multimedia equipment built, where workshops were organized, presenting various types of crafts and skills related to the historical construction. Particular emphasis was put on the so-called old professions, such as using lead for sculpture details

conservation or cutting topiary forms of trees in the garden.

There was also the possibility of direct monitoring of the conservation work on the website: www.latone.chateauversailles.fr as well as the on-line questioning of the museum in Versailles on conservation issues.

As mentioned above, in addition to the fountain itself, preservation works also covered the topic of a historical hydraulic system associated with it, located in the underground tunnels. Many of its elements date back to the 17th and 18th centuries, making it an extremely valuable monument of technology. After the restoration works were completed, a few hundred meters of underground tourist route, including the most interesting elements of this unique system, was made available for visitors. It was equipped with electric lighting and information boards, explaining how each device works [Ill. 2].

5.2. Contemporary artistic activities

Despite the obvious references to Louis XIV's time, the Garden of Versailles is a site in which the art of various epochs is being promoted, including the contemporary art, strongly linking this site with the present time. Such art seems to be closer to the tastes of current visitors. For many years, the Versailles Museum has organized periodical artistic events that present contemporary works of art. As stated on the museum's website: *this creates a fascinating confrontation between the great works of Baroque designers – Jules Hardouin Mansart, André Le Nôtre, Charles Le Brun, Jacques Ange Gabriel and contemporary artists such as Jeff Koons, Xavier Veilhan Takashi Murakami, Bernard Venet, Joanna Vasconcelos, Giuseppe Penone, Lee Ufan, Anish Kapoor.*

For example Giuseppe Penone representing *Arte Povera* was invited to expose in Le Nôtre's Garden pieces of contemporary art using simple materials like metal, tree branches, glass, stone, newspapers, rags. Penone in his work emphasizes the eternal relationship of man with nature. His works, displayed on the axis of Great Perspective and in the bosquets, were sculptures of 14 trees made of wood and stone. The artist's idea was to emphasize the contrast between the rawness and the spontaneity of nature and the ordered composition of the Baroque garden. In the year 2016, the artist invited to Versailles was Olafur Eliasson, who is famous for creating sculptures and installations with use of unusual materials such as light or water. His most spectacular installation in the Garden of Versailles was a few hundred meters cascade located on the Versailles canal,

which was a contemporary interpretation of Le Nôtre's unrealized vision. [Ill. 3].

There is also a new arrangement of the historic bosquet of the Water Theater designed by contemporary artists: Jean-Louis Benech and Jean Othoniel. This site, created originally by Le Nôtre in years 1671 – 1674, was designed as a garden theater. In 1775 it was replaced by a new composition – the Green Circle Bosquet. In 1999 the Hurricane damaged 325 trees in this area, and the destroyed bosquet became a technical backdrop for conservation work for several years. In 2003, trees were planted on its periphery, leaving empty the central part of the bosquet. At this stage archaeological research of this site was also undertaken. The decision on the final form of this part of Versailles Garden was preceded by a discussion on the direction of works. Finally it was decided to create a contemporary design. However, certain conditions were put for the current designers – the new arrangement was to be reversible, without closing future generations way back to the Baroque composition. The winners of the 2011 international competition were two artists: landscape architect Louis Benech and sculptor Jean-Marie Othoniel. Their proposal was strongly linked to the historic tradition of the place – the court theater garden, used by the Sun King as a place for ballet shows. The main source of inspiration for Othoniel and Benech was the Baroque choreography of Raoul-Auger Feuillet. The new composition also appealed to the Versailles achievements of Le Nôtre, especially his love to water elements. Finally a new layout of the bosquet was created as the artistic interpretation of dancing movements. The main element of a new bosquet is an irregular water reservoir in the middle of it with the convoluted necklace of glittering Murano glass beads on its surface and 'dancing' streams of water. [Ill. 4]. The new bosquet, made in technologies more resistant to mass use than historical ones, is available to visitors throughout the whole opening period of the gardens, not just during the Grandes Eaux shows, as is case of most historic bosquets.

5.3. New information technology

The Versailles Museum has offered its visitors free multimedia applications available in French and English versions, which make it easier to explore the site. One of applications is devoted to the Versailles Garden. It includes interactive garden maps, commentaries from curators and conservators, reflections by contemporary artists, such as Erik Orsen and Giuseppe Penone, exceptional routes, prepared by famous musicians or actors. Special applications

for kids have also been developed, including *Parcours Enfant*, which is linked to the field games.

5.4. exhibitions

One of the key forms of popularisation of the Museum of Versailles is organization of exhibitions. Many exhibitions, extending the knowledge of the Versailles Garden and its creators, were organized as a part of celebration of André Le Nôtre's Year. Among others, these were: *Le Nôtre en perspectives*, *Fleurs du roi – tableaux, valleys et parterres du Grand Trianon*, *Le Labyrinthe de Versailles – du mythe au jeu*. The exhibitions helped to learn better Le Nôtre's biography, including his enormous collector's passion (paintings, sculptures and bronze items, porcelain), his artistic education, under the direction of the royal painter Simon Vouet (what helped him later to apply optical illusions in garden design, including the widely admired anamorphosis art). The contemporary reception of Le Nôtre's works and his influence on contemporary designers such as Peter Walker or Dan Kiley were also the subject of anniversary exhibition.

The historic floral elements of the Versailles Gardens, such as the famous *Trianon plateau*, were exhibited with use of 81,000 flower bulbs mixed with jasmine and 15,000 perennials and annual plants. The subject one of the exhibitions was also the historic Labyrinth of Versailles, destroyed in eighteenth century. Among the objects presented at the exhibition, there were 35 lead and gold sculptures of animals decorating historically Labyrinth (originally there were 330 of them).

5.5. Media

Promotional and educational activities in the Versailles Garden are supported by many media patrons. The media has been particularly involved in reporting and promoting events related to the celebration of Le Nôtre's Year. The most involved were France Info, the French MK2 audiovisual group, Rustica, Direct Matin, Le Parisien and L'Express. There were many of documentary films that brought closer to society the art of Le Nôtre, such as *Versailles and Le Nôtre*, the French passion (emitted during the celebration of European Heritage Days) and *Le Nôtre and his gardens* (program broadcast by Arte France on opening day of an exhibition devoted to André Le Nôtre).

5.6. Modern elements of tourism infrastructure and elements of spatial information

The Museum of Versailles, visited annually by more than 4 million people, adjusts its area to the

needs of tourism by introducing the necessary facilities and equipment. However such facilities are designed to disrupt the historic character of the place as little as possible.

Most of the buildings and facilities associated with tourist functions are temporary. Ticket control and information points are located in wooden kiosks, not permanently attached to the ground [Ill. 5]. Even more temporary is the majority of food kiosks, located in the garden, especially those in Petit Parc. These are stands placed on melex vehicles, set only for the time of opening the garden for tourists. Large, stationary restaurants and cafes are housed in some smaller historic buildings located on the outskirts of the garden – close to the border of Petit Parc and in the Petit Trianon. This is significant that the same color code was used for all touristic facilities in the garden. Touristic trails are marked with small wooden signs, painted in a neutral, gray-green color. [Ill. 6]. A similar color is used for trash bins, which in their form refer to the form of a classic, Versailles wooden container for orangery trees [Ill. 7]. Their quantity is significantly limited, they are not set in exposed places. There are no large information boards with garden plans in the garden. However, the paper plan of the garden every tourist receives free of charge at the moment of purchase of the admission ticket. Stands with free brochures with garden maps are also located at the main entrances. Plans, along with many applications, can also be downloaded electronically from the museum's website. Garden sculptures, especially those of great artistic value and these which are important for the interpretation of the ideological garden program are labeled. The form of labeling is small steel plates, fixed in the surface next to the pedestal of the statues and vases [Ill. 8]. Part of the sculptures and fountains is illuminated in the evening.

Some of the garden areas closest to the palace (Petit Parc) are only accessible to pedestrians. On the other hand, the more distant parts of the garden, especially roads around the canal are also available for cyclists. On the outskirts of Petit Parc there are several bike and segway rental points [Ill. 9]. Another means of transportation for tourists, especially to the distant gardens of Grand Trianon and Petit Trianon are the small, electric tourist trains. Their route leads in the outskirts of Petit Parc, so that their presence does not disturb the reception of the historical site. Another form of active sightseeing, especially in the area of Grand Parc is boating. Their rental point has a very modest form of wooden pavilion.

The grounds of the Versailles Garden are accessible to the disabled visitors. Most of the altitude

differences can be overcome with ramps that are part of the historical composition. At the entrances to buildings and everywhere where stairs lead to the interiors of historic buildings, modern wooden temporary ramps have been made. They have very simple forms and do not interfere permanently with the historic substance [Ill. 10]. Due to the size of the Versailles Gardens their managers have launched melex rental points and have developed special routes for such vehicles.

The other field in which modern technical infrastructure is needed is safety of visitors and objects. The garden is monitored by cameras and guards. To protect the garden greenery and sculptures some simple solutions have been applied. These are, for example, steel strings, blocking access to some of the sculptures in less exposed areas, such as in the middle of bosquets. Similar constructions were installed around the lawns surrounding the fountains and lawn corners, exposed to destruction [Ill. 11].

6. SUMMARY AND CONCLUSIONS

Social promotion and diversity of the proposals for spending time at a historic site help to understand its value, build its current rank and a social acceptance. Conscious of these dependencies, the museum in Versailles offers to the local community and tourists a rich program consisting of the classic forms of exploring, educational and artistic activities as well as various types of active leisure in the park greenery. This offer is adapted to the nature of the place and does not interfere with the main mission of the museum, which is to preserve the historic value of the Garden of Versailles and its authenticity. Treating the Museum of Versailles and its grounds as a model site, one could formulate some universal principles for planning promotional, educational and protective activities that could be implemented in other historic gardens, after adjusting them to scale and type of a certain garden. These rules are presented below.

- Protection and conservation of historic gardens is supported by their social use. It is therefore worthwhile to formulate such conservation policy that allows local and supra-local communities to perceive historic gardens as attractive to them both because of their historical value but also because of new values such as artistic or utilitarian.

- Forms of social use of the historic garden must be adapted to the character and historical values of the place and to the user profile.

- In today's reality of common access to the media, especially electronic media, classical forms of exploration should be supported by modern digital technologies.

- Restoration works in the historic garden should be treated as a tourist attraction and have information and media facilities.

- The artistic events such as outdoor exhibitions presenting contemporary art attract many tourists but also representatives of the local community. It is important, however, that exhibited works of art do not permanently alter the historic layout of the garden or disturb its historical substance.

- In the age of great urban pressure in cities local communities and tourists appreciate the opportunity of active recreation in historic parks. If the scale of the park is big enough the special zone for public activities in the outer part of the park could be created but all the associated infrastructure (rental equipment, car parks) should be reduced to the necessary minimum.

- Tourist infrastructure and spatial information system in the historic garden should be as neutral as possible and designed with use of uniform color code. Such facilities as catering, shopping and toilets should be located in historic buildings (those of slightly lower rank, eg in historical administrative or farm buildings) or in less exposed areas of the garden – as temporary facilities, not permanently attached to land.

LITERATURA / LITERATURE

1. *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, 2009 [red.:] Bogusław Szmygin, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa – Lublin.
2. Bogdanowska M., 2015, *Rzecz – artefakt – zabytek, czyli o istocie rzeczy*, w: *Przeszłość dla Przyszłości*, Monografia 502, seria architektura, t. 5, [red.:] Zdzisława Tołłoczko, Jacek Czechowicz, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
3. Lablaude P.-A., 1998, *Les Jardins de Versailles*, Editions Scala, Paryż
4. Lamy G., 2011, *Rozważania na temat renowacji i pielęgnacji ogrodów Wersalu*, w: *Parki i ogrody zabytkowe, ochrona i konserwacja. Ogród Branickich w Białymstoku – historia rewitalizacji*, Urząd Miejski w Białymstoku, Białystok.
5. Rouba J. B., 2009, *Dlaczego adaptacje niszczą zabytki i czy tak musi być*, w: *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa – Lublin.
6. Sikora D., 2011, *Konserwacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w.*, Wydawnictwo Sztuka Ogródu Sztuka Krajobrazu, Warszawa.
7. Zachariasz A., 2006, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli*

parków publicznych, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.

8. *Zielone światy. Zabytkowy krajobraz kulturowy, parki, ogrody, cmentarze i inne formy zaprojektowanej zieleni. Ich ochrona, konserwacja, restauracja i użytkowanie społeczne*, 2008, [red.] Jan Rylke, Małgorzata Kaczyńska, Dorota Sikora, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Źródła internetow/digital sources

9. <http://en.chateauversailles.fr/prepare-my-visit-/single/services>, dostęp 2016-07-15
10. <http://www.versailles.fr/outils/actualites/article/le-labyrinthe-de-versailles-du-mythe-au-jeu/>, dostęp 2016-07-15
11. <http://en.chateauversailles.fr/news-/events/other-events/the-water-theatre-grove/the-water-theater-grove/the-history-of-the-grove-1>, dostęp 2016-07-15
12. http://lenotre.chateauversailles.fr/exposition_en.html, dostęp 2016-07-15
13. <http://www.chateauversailles.fr/multimedias/application-iphone/application-iphone>, dostęp 2016-07-15
14. <http://en.chateauversailles.fr/prepare-my-visit-/single/services>, dostęp 2016-07-15
15. <http://www.chateauversailles.fr/resources/pdf/fr/presse/dp-fleurs-du-roi.pdf>, dostęp 2016-07-15
16. <http://www.chateauversailles-spectacles.fr/en/spectacles/2013/penone-versailles>, dostęp 2016-07-15
17. <http://www.versailles-tourisme.com/en/discoveries/heritage-palace-city/muste-sees/versailles-palace.html>, dostęp 2016-07-15
18. http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34889,6766089,Czy_zakazac_biegania_w_Lazienkach_.html, dostęp 2016-07-15